

Μπομπ Τζέσοπ

Πολιτική οικονομία, πολιτική οικολογία
και δημοκρατικός σοσιαλισμός

ετήσια διάλεξη
προς τιμήν του
Νίκου Πουλαντζά
2007

Πρώτη Ετήσια Διάλεξη προς τιμήν του Νίκου Πουλιαντζά

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΗΣΟΣ – Π. ΚΑΠΟΛΑ
Σαρρή 14, 105 53 Αθήνα
τηλ./fax 210 3250058
e-mail: nissos92@otenet.gr
www.nissos.gr

Διεύθυνση εκδόσεων: Πόλα Καπόλα
Επιστημονική διεύθυνση: Γεράσιμος Κουζέλης

Το Ινστιτούτο Νίκος Πουланτζάς έχει θεσμοθετήσει, από το 2007, την *Ετήσια Διάλεξη προς τιμήν του Νίκου Πουλαντζά*, στην οποία διακεκριμένες προσωπικότητες από διάφορες χώρες αναπτύσσουν διάφορα θέματα του ενδιαφέροντός του, που συνδέουν τη θεωρία με την, υπό την ευρεία έννοια, πολιτική πρακτική.

© για την ελληνική έκδοση Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς

Διόρθωση: Ελένη Τάκου
Εκτύπωση: Κέντρο Γρήγορης Εκτύπωσης

ISBN 978-960-8392-75-5

Μπομπ Τζέσοπ

Πολιτική οικονομία, πολιτική οικολογία
και δημοκρατικός σοσιαλισμός

Πρώτη Ετήσια Διάλεξη προς τιμήν
του Νίκου Πουλιαντζά
Αθήνα, 7 Δεκεμβρίου 2007

Μετάφραση: Χάρης Γολέμης

νήσος | Ινστιτούτο Νίκος Πουλιαντζάς
ΑΘΗΝΑ 2009

Ο Μπομπ Τζέσοπ (Bob Jessop) είναι διακεκριμένος καθηγητής Κοινωνιολογίας και διευθυντής του Ινστιτούτου Ανωτάτων Σπουδών στο πανεπιστήμιο του Λάνκαστερ (Ηνωμένο Βασίλειο).

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Νίκος Πετραλιάς

Θα ήθελα, κι εγώ με τη σειρά μου, να σας καλησπερίσω και να σας ευχαριστήσω για τη συμμετοχή σας στη σημερινή μας εκδήλωση. Όπως ήδη έχει ειπωθεί, πρόκειται για μια εκδήλωση που είναι για μας ιδιαίτερα σημαντική, κι αυτό για δύο λόγους. Πρώτον, επειδή σήμερα εγκαινιάζεται ο θεσμός της Ετήσιας Διάλεξης του Ινστιτούτου μας, αφιερωμένης στο Νίκο Πουλαντζά, και, δεύτερον, επειδή ο πρώτος προσκεκλημένος μας ομιλητής είναι ο γνωστός σε όλους μας καθηγητής, Μπομπ Τζέσοπ. Παρενθετικά, ας μου επιτραπεί να πληροφορήσω όλους εκείνους που ανήκουν στις νεότερες γενιές του ακροατηρίου ότι δεν είναι η πρώτη φορά που ο Μπομπ Τζέσοπ βρίσκεται σε χώρο του Παντείου Πανεπιστημίου, το οποίο μας φιλοξενεί και σήμερα. Πριν από περίπου 30 χρόνια, μίλησε μαζί με τον Νίκο Πουλαντζά και τον Τζον Χολογουέι σε μια εκδήλωση αφιερωμένη στα 100 χρόνια από το θάνατο του Καρλ Μαρξ. Τη δεύτερη φορά που τον είχαμε μαζί μας εδώ στην Ελλάδα ήταν πριν από περίπου 25 χρόνια. Τότε συμμετείχε, μαζί με πολλούς άλλους ερευνητές από την Ευρώπη, σε ένα διεθνές συνέδριο με αντικείμενο τη θεωρία του κράτους, το οποίο είχε διοργανωθεί από τρεις καθηγητές του Παντείου της εποχής εκείνης: το Σάκη Καράγιωργα, τον Κοσμά Ψυχοπαίδη και την αφεντιά μου. Η παρουσία του Μπομπ Τζέσοπ ανάμεσά μας σήμερα το βράδυ αποτελεί μεγάλη τιμή τόσο για το Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς όσο και για μένα προσωπικά, καθώς μου έχει ανατεθεί να

σας παρουσιάσω, εν συντομία, ορισμένες από τις πιο σημαντικές πτυχές της ερευνητικής και συγγραφικής του δραστηριότητας αλλά και της πολιτικής του στάσης.

Ο Μπομπ Τζέσοπ σπούδασε κοινωνιολογία στο Πανεπιστήμιο του Έξετερ και κατόπιν στο Πανεπιστήμιο του Κέμπριτζ, όπου ολοκλήρωσε και τη διδακτορική του διατριβή. Θεματικά η διατριβή του εντάσσεται στο χώρο της πολιτικής κοινωνιολογίας και έχει ως αντικείμενο την ανάλυση του εργατικού συντηρητισμού, του μεσοαστικού ριζοσπαστισμού και της σχετικής σταθερής πολιτικής κουλτούρας στην Αγγλία. Αφού εξέδωσε το πρώτο του βιβλίο με αντικείμενο τη θεωρία της μεταρρύθμισης και της επανάστασης, ο Τζέσοπ ανακηρύχθηκε ερευνητικός εταίρος (research fellow) στο Πανεπιστήμιο του Κέμπριτζ. Από τότε και μετά αρχίζει να ασχολείται συστηματικά με τη θεωρία του κράτους και αναδεικνύεται σταδιακά σε έναν από τους σημαντικότερους θεωρητικούς στο χώρο του σύγχρονου μαρξισμού. Το 1975, καλείται από το Πανεπιστήμιο του Έσεξ να διδάξει ιστορική και πολιτική κοινωνιολογία, θεωρία του κράτους και πολιτική οικονομία. Μετά από 15 χρόνια παραμονής εκεί, δηλαδή στις αρχές της δεκαετίας του '90, εκλέγεται καθηγητής Κοινωνιολογίας στο Πανεπιστήμιο του Λάνκαστερ, στο οποίο μάλιστα παραμένει έως σήμερα.

Η συγγραφική του δραστηριότητα είναι πράγματι πολύ εντυπωσιακή κι έχει γίνει πλέον σημείο αναφοράς στα πεδία της πολιτικής επιστήμης και της κοινωνιολογίας. Τα δύο πρώτα του βιβλία δημοσιεύονται κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '70 και έχουν ως αντικείμενό τους τη θεωρία της επανάστασης και τη βρετανική πολιτική κουλτούρα αντίστοιχα. Από τις αρχές της δεκαετίας του '80 έως και τις αρχές του 2000, ο Τζέσοπ ασχολείται συστηματικά με τη θεωρία του κράτους, γεγονός που αποτυπώνεται συγγραφικά με την έκδοση τεσσάρων σημαντικών έργων. Το

1982, δημοσιεύεται το βιβλίο του *Το Καπιταλιστικό Κράτος: Μαρξικές θεωρίες και μέθοδοι*. Το 1985, εκδίδεται το κλασικό πλέον βιβλίο του Νίκος Πουλαντζάς: *Μαρξική θεωρία και Πολιτική στρατηγική*. Το 1990, κυκλοφορεί το βιβλίο του *Θεωρία του κράτους: Τοποθετώντας το καπιταλιστικό κράτος στη θέση του και*, το 2002, *Το μέλλον του Καπιταλιστικού Κράτους*. Εάν προσθέσετε στον αριθμό όλων αυτών των βιβλίων, την επιμέλεια ενός μεγάλου αριθμού συλλογικών τόμων, τη δημοσίευση περισσότερων των εκατό κεφαλαίων σε διάφορα βιβλία, τα τουλάχιστον εβδομήντα άρθρα σε επιστημονικά περιοδικά και, τέλος, τη μετάφραση πολλών βιβλίων του σε ξένες γλώσσες, θα έχετε μια πρώτη εικόνα του μεγέθους και του εύρους των συγγραφικών δραστηριοτήτων του Μπομπ Τζέσοπ.

Φυσικά, θα ήταν αδύνατον να περιγράψω σε αυτήν την ολιγό-λεπτη παρέμβαση την πολύ σημαντική και πολύπλευρη θεωρητική συμβολή των έργων του Μπομπ Τζέσοπ, στο επίκεντρο των οποίων βρίσκεται πάντοτε η θεωρία του κράτους. Δεν πρέπει, λοιπόν, να μας παραξενεύει το γεγονός ότι ο ίδιος συνεχίζει να δηλώνει υπερήφανος για το βιβλίο που έγραψε, πριν 22 χρόνια, με αντικείμενο το έργο του Νίκου Πουλαντζά. Όπως όμως και η μαρξική προσέγγιση των πραγμάτων επιμένει στην ενότητα οικονομικών και πολιτικόθεσμικών πεδίων έτσι και το ερευνητικό ενδιαφέρον του Μπομπ Τζέσοπ συνδέει κεντρικά θέματα της πολιτικής οικονομίας με την κριτική θεωρία του κράτους. Ζητήματα όπως ο φορντισμός και ο μεταφορντισμός, η νέογκραμσιανή θεωρία της πολιτικής οικονομίας, η ρύθμιση του καπιταλισμού, ο κορπορατισμός, καθώς και οι αλλαγές στο σύγχρονο τρόπο οργάνωσης της κοινωνικής αναπαραγωγής βρίσκονται πάντοτε στο επίκεντρο της ερευνητικής δραστηριότητας του Τζέσοπ. Θα πρέπει επίσης να επισημανθεί ότι οι δραστηριότητές του αυτές επεκτείνονται και στο χώρο της ευρωπαϊκής και διεθνούς πολιτι-

κής. Ενδεικτικά, μπορεί κανείς να μνημονεύσει εκείνες τις έρευνές του που αφορούν τη μορφή και το περιεχόμενο της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, καθώς και αυτές που αναφέρονται σε γενικότερης υφής ζητήματα, όπως είναι ο ιμπεριαλισμός και η παγκοσμιοποίηση.

Ο Τζέσοπ ξεχωρίζει τρεις μορφές της σύγχρονης μαρξιστικής σκέψης ως πυρήνες της δικής του προσέγγισης: τον Αντόνιο Γκράμσι, τον Λουί Αλτουσέρ και τον Νίκο Πουλαντζά. Από τον Γκράμσι, συγκρατεί την τεράστια σημασία που κατέχουν για την κατανόηση της σταθερότητας των σύγχρονων κοινωνιών αφενός η πολύπλευρη και διευρημένη ανάλυση του κράτους και αφετέρου η ανάλυση του ζητήματος της πολιτικής, ηθικής και ιδεολογικής ηγεμονίας. Από τον Αλτουσέρ, προκρίνει τη σημασία της αυστηρής μεθοδολογικής προσέγγισης καθώς και τη θεωρητική ερμηνεία του καπιταλισμού με βάση την έννοια του τρόπου παραγωγής. Τελικά, ο Τζέσοπ επιλέγει να ενσωματώσει στο θεωρητικό του οπλοστάσιο κυρίως εκείνο το τμήμα της ανάλυσης του Πουλαντζά το οποίο αναφέρεται στη σχέση μεταξύ πολιτικής εξουσίας και κοινωνικών τάξεων, όπως αυτές οργανώνονται στην πάλη για την ηγεμονία. Παρόλο που, με τον καιρό, τα ερευνητικά ενδιαφέροντα του Μπομπ Τζέσοπ άλλαξαν –κι αυτό αποτελεί σίγουρα δείγμα ακαδημαϊκής και πνευματικής υγείας–, ο ίδιος συνεχίζει να δηλώνει πως δεν εγκατέλειψε ποτέ την ευρύτερη δέσμευσή του σε μια μαρξικού τύπου θεώρηση των πραγμάτων, μια θεώρηση που σημάδεψε τη πορεία του την δεκαετία του '60 και στις αρχές της δεκαετίας του '70.

Τη ζωή και την κουλτούρα της εργατικής τάξης, ο Μπομπ Τζέσοπ δεν την έμαθε από τα βιβλία αλλά από την ίδια του την κοινωνική καταγωγή, αφού γεννήθηκε και μεγάλωσε σε μια οικογένεια σιδεράδων. Ήδη από τα γυμνασιακά του χρόνια, βοηθούσε τον πατέρα του και τους θείους του ως χειρώνακτας εργάτης,

στοιχείο που ο ίδιος θεωρεί υπεύθυνο του πρώιμου ενδιαφέροντός του για τη διαδικασία της παραγωγής και τις κοινωνικές τάξεις. Τούτο ερμηνεύει ίσως και το γεγονός ότι ο ίδιος δεν υπήρξε μόνον ένας μαρξικής υφής και ευρείας αναγνώρισης θεωρητικός αλλά και ένας δάσκαλος της ριζοσπαστικής πράξης. Κατά τη διάρκεια εκπόνησης της διδακτορικής του διατριβής, συμμετείχε σε ομάδες μελέτης της επανάστασης, καθώς και σε άτυπα εκπαιδευτικά αντικινήματα της εποχής όπως ήταν το Ελεύθερο Πανεπιστήμιο του Κέμπριτζ και το Κομμουνιστικό Πανεπιστήμιο του Λονδίνου. Κατά την διάρκεια της δεκαετίας του '80, ο Τζέσοπ αναδεικνύεται σε σημαντική φιγούρα της αμφισβήτησης του θατσερισμού στην Αγγλία, τόσο μέσα όσο και έξω από τα ακαδημαϊκά αμφιθέατρα. Αλλά και αργότερα, στα χρόνια των πολιτικών θριάμβων του Μπλερ και των «Νέων Εργατικών», ο ίδιος παραμένει ακούραστος κριτής της δεξιάς τους στροφής. Ο ίδιος λέγει, ενδεικτικά, ότι «ο μπλερισμός δεν είναι παρά θατσερισμός με χριστιανοσοσιαλιστικό πρόσωπο», ενώ, την ίδια στιγμή, άλλοι συνάδελφοί του αναδεικνύονται σε ιερείς και γκουρού της φιλελεύθερης μετάλλαξης της σοσιαλδημοκρατίας. Κι αυτή η μακρόχρονη και συνεπής κριτική στάση του Μπομπ Τζέσοπ προς τα πολλά πρόσωπα και προσωπεία του νεοφιλελευθερισμού αποτελεί πολύτιμο εργαλείο, όχι μόνον για τη βρετανική αλλά και για την ευρωπαϊκή και, συνεπώς, και για την ελληνική αριστερά. Εξίσου χρήσιμη είναι επίσης και η οπτική του γωνία για τη διαμόρφωση ενός σύγχρονου σοσιαλιστικού προτάγματος. Ο ίδιος μας υπενθυμίζει ότι «κάθε νέο στάδιο του καπιταλισμού συνδέεται με την ανάγκη ανακαθορισμού του σοσιαλισμού και της αμφισβήτησης των νέων μορφών αναθεωρητισμού». Έτσι, ο ίδιος θεωρεί ότι, στην τρέχουσα φάση ανάπτυξης του καπιταλισμού, η σοσιαλιστική πάλη θα πρέπει να υπερβεί τα όρια του κείνσιανού τύπου υπεράσπισης του εθνικού κράτους πρόνοιας και να επεκταθεί

στην αμφισβήτηση του συνόλου της καπιταλιστικής συσσώρευσης, αλλά και στην αναζήτηση εναλλακτικών μορφών κοινωνικής ρύθμισης, πέρα από την αγορά και πέρα από το κράτος.

Κλείνοντας, θα ήθελα να σας υπενθυμίσω ότι ένα κρίσιμο χαρακτηριστικό μιας κριτικής αριστερής θεώρησης των πραγμάτων είναι, όπως λέγεται συχνά και εκφράζεται πιο σπάνια, η σύζευξη θεωρίας και πράξης. Τα τελευταία σαράντα χρόνια, αυτή η τόσο δύσκολη σύζευξη εκφράστηκε, με παραδειγματικό τρόπο, στο πρόσωπο του Μπομπ Τζέσοπ. Με αυτές τις σκέψεις, τον καλωσορίζουμε στην Αθήνα εκ μέρους του Ινστιτούτου Νίκος Πουλαντζάς.

ΜΠΟΜΠ ΤΖΕΣΟΠ

Πολιτική οικονομία, πολιτική οικολογία και δημοκρατικός σοσιαλισμός

Η πολιτική θεωρία 20ού αιώνα, στο σύνολό της, έθεσε βασικά το ίδιο ερώτημα: ποια είναι η σχέση μεταξύ του κράτους, της εξουσίας και των κοινωνικών τάξεων; [...] Η πολιτική θεωρία στο σύνολό της και όλες οι θεωρίες του σοσιαλισμού (συμπεριλαμβανομένου του μαρξισμού) στρέφονται γύρω από αυτό το ερώτημα επειδή πρόκειται για ένα πραγματικό πρόβλημα, αλλά και επειδή αφορά το ζήτημα του μετασχηματισμού του κράτους κατά τη μετάβαση στο δημοκρατικό σοσιαλισμό (Poulantzas 1978a: 11, 14).

Είναι μεγάλη τιμή για μένα και μου προκαλεί τεράστια προσωπική ευχαρίστηση το γεγονός ότι δίνω σήμερα στην Αθήνα την πρώτη Ετήσια Διάλεξη στη μνήμη του Νίκου Πουλαντζά. Αν και συνάντησα το Νίκο Πουλαντζά μόνο μια φορά, προς το τέλος της ζωής του, η επίδρασή του στην πνευματική μου ανάπτυξη υπήρξε πελώρια και ισοδυναμεί μόνο με την αντίστοιχη του Καρλ Μαρξ και του Αντόνιο Γκράμσι. Η επιρροή είναι εμφανής όχι μόνο σε όσο αποκόμισα από αυτόν - και, ελπίζω, προήγαγα περαιτέρω -, αλλά και στα σημεία όπου διαφώνησα ή, ακόμα, απομακρύνθηκα από τις θέσεις του. Έτσι, αυτή η διάλεξη είναι

μια ευκαιρία για μένα να ξεπληρώσω ένα μέρος από το πνευματικό μου χρέος και, το σημαντικότερο, να καταδείξω ότι ένας θεωρητικός συνεχίζει να ζει όσο το έργο του συνεχίζει να αποτελεί αντικείμενο δημόσιας συζήτησης. Ως εκ τούτου, διαπιστώνω με ευχαρίστηση ότι σήμερα υπάρχει μια συναρπαστική και παραγωγική αναβίωση του Πουλαντζά, καθώς θέματα που τον απασχόλησαν στη δεκαετία του '70 βρίσκονται πάλι στη θεωρητική και πολιτική ημερήσια διάταξη.

Αυτή η αναβίωση αντανακλάται σε δύο από τα τρία θέματα του τίτλου της διάλεξής μου – πολιτική οικονομία και δημοκρατικός σοσιαλισμός. Το τρίτο θέμα –που συνδέει τα δύο προηγούμενα– είναι η πολιτική οικολογία. Μέσα από αυτό θέλω να υποστηρίξω ότι, χωρίς την αναγκαία συνάντηση με την πολιτική οικολογία, δεν μπορούμε να εμπεδώσουμε όσα έγραψε ο Πουλαντζάς για την πολιτική οικονομία και τη δημοκρατική μετάβαση σε ένα δημοκρατικό σοσιαλισμό. Η διάλεξή μου έχει τέσσερα μέρη: (α) κάποιες γενικές σκέψεις για την πρωτοτυπία, την πνευματική κληρονομιά και την επικαιρότητα του έργου του Πουλαντζά, (β) μια προσπάθεια επανοικειοποίησης του έργου του αναφορικά με την κριτική της πολιτικής οικονομίας, (γ) μια συζήτηση για την παράληψή του να ασχοληθεί με το περιβάλλον και τα θέματα της πολιτικής οικολογίας και (δ) την επαναβεβαίωση της συνεχιζόμενης αξιοπιστίας των επιχειρημάτων του σχετικά με τη δημοκρατική μετάβαση σε ένα δημοκρατικό σοσιαλισμό.

1. Γιατί ο Πουλαντζάς εξακολουθεί να έχει σημασία

Έχουν περάσει πάνω από 20 χρόνια από τότε που, στο βιβλίο μου για την πνευματική βιογραφία του Πουλαντζά, έγραφα ότι υπήρξε ο σημαντικότερος μαρξιστής πολιτικός θεωρητικός της

μεταπολεμικής περιόδου (Jessop 1985). Σήμερα, θέλω τόσο να επιβεβαιώσω όσο και να τεκμηριώσω αυτήν την άποψη, υποστηρίζοντας ότι οι μελέτες του είναι περισσότερο «κλασικές» παρά «σύγχρονες» ως προς την ερμηνευτική τους ικανότητα. Οφείλουμε αυτή τη χρήσιμη διάκριση στον Νίκλας Λούμαν, σύμφωνα με τον οποίο μπορούμε να πούμε πως μια θεωρία είναι «κλασική» όταν προσφέρει ένα συνεκτικό σύνολο υποθέσεων που ξεπεράστηκαν από μετέπειτα θεωρητικές εξελίξεις. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα η συγκεκριμένη θεωρία να μην είναι πλέον πειστική στην αρχική της μορφή, αλλά να παραμένει ως πρόκληση, ως desideratum ή ως πρόβλημα σε θεωρητικό επίπεδο, εφόσον ο τρόπος που θέτει διάφορα ζητήματα εξακολουθεί να είναι αποδεκτός. Έτσι, η αξιοπιστία μιας κλασικής θεωρίας είναι αμφίσημη: μπορούμε να συνάγουμε από αυτήν τι επιθυμούμε να επιτύχουμε, αλλά όχι πλέον πώς να το επιτύχουμε (Luhmann 1982: 4).

Τα προαναφερθέντα περιγράφουν, με ένα δίκαιο τρόπο, το κύρος που εξακολουθεί να έχει το έργο του Πουλαντζά τον 21ο αιώνα και σίγουρα δεν θα εξέπλητταν αυτόν τον μεγάλο στοχαστή. Διότι, όπως σημείωνε στο *Κράτος, Εξουσία, Σοσιαλισμός*, «(η) θεωρία του καπιταλιστικού κράτους δεν μπορεί να απομονωθεί από την ιστορία της συγκρότησής του και της αναπαραγωγής του» (Poulantzas 1978a: 25, η έμφαση στο πρωτότυπο). Όπως ο καπιταλισμός αλλάζει συνεχώς, έτσι και η θεωρία του καπιταλιστικού κράτους πρέπει να αναθεωρείται για να απηχεί αυτές τις αλλαγές. Ωστόσο, η επαναστατική θεώρηση του καπιταλιστικού κράτους, την οποία ανέπτυξε στο τελευταίο του βιβλίο, εξακολουθεί να αποτελεί το καλύτερο σημείο εκκίνησης κάθε αναθεώρησης. Είναι αυτό που προσπάθησα να κάνω επικαιροποιώντας την εξαιρετικά πρωτότυπη ανάλυση του Πουλαντζά για τη διεθνοποίηση των καπιταλιστικών σχέσεων και το έθνος-κράτος (Poulantzas 1974 και 1975) στο άρθρο μου «Η παγκοσμιοποίηση

και το εθνικό κράτος» (Jessop 2002). Το ίδιο θέλω να κάνω και σήμερα το βράδυ, αναφερόμενος στις γενικότερες απόψεις του Πουλαντζά για την κριτική της πολιτικής οικονομίας, οι οποίες δυστυχώς δεν έτυχαν προσοχής αντίστοιχης με αυτήν που κέρδισε το έργο του πάνω στη θεωρία του κράτους. Αλλά, καταρχάς, επιτρέψτε μου να κάνω μια κάπως ευρεία αναφορά στην πρωτοτυπία, την κληρονομιά και την επικαιρότητα του έργου του.

Η πνευματική πορεία του Πουλαντζά άρχισε με τις μελέτες του για τη μαρξιστική νομική φιλοσοφία και νομική θεωρία, που άντλησαν έμπνευση από τον υπαρξισμό του Σαρτρ. Αργότερα, στράφηκε στην πολιτική θεωρία και άρχισε να αναπτύσσει μια άποψη για τον καπιταλιστικό τύπο κράτους και την πολιτική πάλη που οφείλει πολλά στον Γκράμσι. Αυτή η προσέγγιση ενσωματώθηκε σύντομα σε μια ευρύτερη άποψη για το κράτος στις καπιταλιστικές κοινωνίες που επηρεάστηκε –όχι πάντα προς όφελός της– από τον δομικό μαρξισμό του Λουί Αλτουσέρ και του Ετιέν Μπαλιμπάρ. Λίγο μετά, ο Πουλαντζά άρχισε να αποδεσμεύεται σταδιακά από τις ακινητοποιητικές συνέπειες του εν λόγω δομισμού και να δείχνει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για συναφή θεωρητικά θέματα που αφορούν τη στρατηγική της αριστεράς, όπως η ιδιοσυστασία του φασισμού και των στρατιωτικών δικτατοριών, οι μεταβαλλόμενες μορφές του ιμπεριαλισμού και των κοινωνικών ταξικών σχέσεων, καθώς και ο ρόλος των κομμάτων και των κοινωνικών κινημάτων στο σύγχρονο καπιταλισμό. Στις τελευταίες του μελέτες, ασχολήθηκε περισσότερο με τα προβλήματα που έθετε η αυταπόδεικτη κρίση του μαρξισμού ως κοινωνικής θεωρίας και ως οδηγού πρακτικής – λαμβάνοντας σοβαρά υπόψη κάποιες από τις θέσεις του Φουκό για την εξουσία και διερευνώντας ορισμένα καίρια ζητήματα που αφορούσαν το σοσιαλισμό και τη δημοκρατική μετάβαση σε ένα δημοκρατικό σοσιαλισμό. Όμως, από τα ποικίλα θέματα με τα οποία ασχολήθηκε,

αυτό που αποτέλεσε τη μεγαλύτερη θεωρητική του συνεισφορά ήταν η ανάπτυξη της θέσης ότι η κρατική εξουσία είναι κοινωνική σχέση που αναπαράγεται μέσα στη θεσμική μορφή του κράτους και δια της αλληλεπίδρασης αυτής της μορφής με τη μεταβαλλόμενη ισορροπία των πολιτικών δυνάμεων.

Η σπουδαιότητα του Πουλαντζά έγκειται στο γεγονός ότι ήταν σχεδόν ο μόνος μαρξιστής της μεταπολεμικής περιόδου που καταπάστηκε με τα πραγματικά κρίσιμα ερωτήματα της μαρξιστικής πολιτικής και έδωσε απαντήσεις σε αυτά. Κατά τη γνώμη μου, αυτό προκύπτει μέσα από την κριτική που έκανε στο δυτικό μαρξισμό ο Πέρι Άντερσον, ένας από τους σημαντικότερους αγγλόφωνους εκπροσώπους του. Ο Άντερσον υποστήριξε ότι ο δυτικός μαρξισμός απέτυχε να δώσει απαντήσεις στα εξής κρίσιμα ερωτήματα:

Ποια είναι η πραγματική φύση και δομή της αστικής δημοκρατίας ως τύπου κρατικού συστήματος, που έχει γίνει ο κανονικός τρόπος άσκησης της καπιταλιστικής εξουσίας στις προηγμένες χώρες; Ποιος τύπος επαναστατικής στρατηγικής μπορεί να ανατρέψει αυτήν την ιστορική μορφή του κράτους, το οποίο είναι πολύ διαφορετικό από το αντίστοιχο της Τσαρικής Ρωσίας; Ποιες θα μπορούσαν να είναι οι θεσμικές μορφές της σοσιαλιστικής δημοκρατίας στη Δύση και πέρα από αυτήν; Η μαρξιστική θεωρία ούτε που έθιξε την αλληλεξάρτηση αυτών των τριών ζητημάτων (Anderson 1976: 103).

Όμως, αυτά τα τρία ζητήματα απασχόλησαν τον Πουλαντζά από το 1964 μέχρι τον θάνατό του, το 1979. Στο πρώτο σημαντικό βιβλίο του, *Πολιτική Εξουσία και Κοινωνικές Τάξεις* (1968), εξέτασε την πραγματική φύση και δομή της αστικής δημοκρατίας. Στο βιβλίο του *Φασισμός και δικτατορία* (1970) ασχολήθηκε με τη φύση των φασιστικών καθεστώτων και την αποτυχία του εργατικού κινήματος να εμποδίσει την άνοδό τους στην εξουσία ή να τα

ανατρέψει. Στο ίδιο βιβλίο, έκανε τη διάκριση μεταξύ του «κανονικού τρόπου άσκησης της καπιταλιστικής εξουσίας στις προηγμένες χώρες» και ορισμένων «έκτακτων» τρόπων άσκησης της αστικής πολιτικής κυριαρχίας. Στο τρίτο και το τέταρτο από τα βιβλία του, *Τάξεις στο σύγχρονο καπιταλισμό* (1974) και *Κρίση των δικτατοριών* (1976), ο Πουλαντζάς εξέτασε τα προβλήματα της επαναστατικής στρατηγικής στα δημοκρατικά καθεστώτα και τα καθεστώτα έκτακτης ανάγκης τόσο στις προηγμένες, όσο και στις εξαρτημένες καπιταλιστικές χώρες. Και στο τελευταίο του βιβλίο *Κράτος, εξουσία, σοσιαλισμός* (1978a) ανασκόπησε τους σύγχρονους κινδύνους που απειλούν την αστική δημοκρατία και τις θεσμικές μορφές που θα μπορούσε να προσλάβει η σοσιαλιστική δημοκρατία στη Δύση. Επιπλέον, ο Πουλαντζάς όχι μόνο καταπάστηκε με καθένα από τα προαναφερθέντα τρία βασικά ζητήματα, αλλά διερεύνησε και την «αλληλεξάρτησή» τους.

Ο Πουλαντζάς καταπάστηκε επίσης και με άλλα σημαντικά ζητήματα της μαρξιστικής θεωρίας. Ο Άντερσον είναι και εδώ ένας χρήσιμος οδηγός, με την αναφορά που κάνει στις επιπλέον παραλείψεις του δυτικού μαρξισμού: Πρώτον, δεν εξέτασε τη σημασία και τη θέση του έθνους ως κοινωνικής οντότητας και τη σχέση του με τον εθνικισμό. Δεύτερον, αδιαφόρησε για τους σύγχρονους νόμους κίνησης του καπιταλισμού ως τρόπου παραγωγής και τις μορφές κρίσης που του προσιδιάζουν. Τρίτον, αγνόησε την πραγματική διαμόρφωση του ιμπεριαλισμού ως διεθνούς συστήματος οικονομικής και πολιτικής κυριαρχίας. Τέταρτον, δε διερεύνησε τη φύση των γραφειοκρατικών κρατών που αναπτύχθηκαν στις υπανάπτυκτες χώρες στις οποίες έγιναν σοσιαλιστικές επαναστάσεις. Ο Πουλαντζάς αντιμετώπισε και αυτά τα ζητήματα. Έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τον ιμπεριαλισμό της εποχής του, καθώς και για την αντίστοιχη πολιτική οικονομία του καπιταλισμού. Έθιξε, επίσης, το ζήτημα του έθνους και του

εθνικισμού, ιδιαίτερα στο Κράτος, εξουσία, σοσιαλισμός, καθώς και τα προβλήματα του γραφειοκρατικού σοσιαλισμού και του σταλινισμού. Για όλους αυτούς τους λόγους, ο Πουλαντζάς δεν ήταν ένας συνήθης θεωρητικός του δυτικού μαρξισμού.

Όμως, τι οδήγησε τελικά τον Πουλαντζά στον αριστερό ευρωκομμουνισμό; Το κλειδί φαίνεται ότι ήταν η ανάμειξη του στην ελληνική και τη γαλλική πολιτική. Στην περίπτωση της Ελλάδας, το κύριο ενδιαφέρον του ήταν να κατανοήσει τη στρατιωτική δικτατορία, τις συνθήκες που οδήγησαν στην ανατροπή της, τις προοπτικές που υπήρχαν για τη μετατροπή της αντιδικτατορικής συμμαχίας σε αντιιμπεριαλιστική, αντιμονοπωλιακή συμμαχία και την απουσία ηγεμονίας της εργατικής τάξης στη διαδικασία εκδημοκρατισμού. Τα δύο σημεία καμπής, κατά τον Πουλαντζά, ήταν το πραξικόπημα που έγινε τον Απρίλιο του 1967 στην Ελλάδα –το οποίο έθεσε στην ημερήσια διάταξη τη σημασία της διάκρισης μεταξύ δημοκρατίας και δικτατορίας, την ίδια ακριβώς περίοδο που ο ίδιος στις μελέτες του περιέγραφε το αστικό δημοκρατικό κράτος ως την επαρκέστερη μορφή καπιταλιστικού κράτους για την εξασφάλιση της αστικής ηγεμονίας– και η μετέπειτα κατάρρευση της δικτατορίας, τον Ιούλιο του 1974, υπό το βάρος των εσωτερικών της αντιθέσεων – μια εξέλιξη που δεν περίμεναν οι περισσότεροι αριστεροί. Ο τρόπος κατάρρευσης της δικτατορίας, κι ιδιαίτερα η απουσία μαζικών αγώνων με στόχο τη σύγκρουση με το κράτος, επιβεβαίωσε την ταχύτατα διογκούμενη υποψία του Πουλαντζά ότι το κράτος απείχε πολύ από το να είναι μονολιθικό και ότι, αντίθετα, το διαπερνούσε βαθιά η ταξική πάλη. Αυτή η διαπίστωση τον οδήγησε στο συμπέρασμα ότι μια αριστερή ευρωκομμουνιστική στρατηγική, με στόχο την επιδείνωση των εσωτερικών αντιφάσεων του κράτους, καθώς και η κινητοποίηση των λαϊκών τάξεων έξω από αυτό, θα μπορούσαν να προετοιμάσουν το έδαφος για το μελλοντικό

δημοκρατικό μετασχηματισμό του κρατικού συστήματος στο σύνολό του και τη χρησιμοποίησή του για τη στήριξη ακόμα ευρύτερων δημοκρατικών σοσιαλιστικών αλλαγών.

Σημαντική επιρροή στη σκέψη του Πουλαντζά άσκησαν, επίσης, η διάλυση της Ένωσης της Αριστεράς στη Γαλλία το 1977, την οποία προκάλεσε το Γαλλικό Κομμουνιστικό Κόμμα, η επακόλουθη εξασθένηση της συνεργασίας μεταξύ σοσιαλιστών και κομμουνιστών, σε διαφορετικά πεδία και επίπεδα, και η επιδείνωση της θέσης όλων των αριστερών κομμάτων στη Γαλλία, το 1978-1979. Αυτό έκανε τον Πουλαντζά να χάσει την πίστη του στον κυρίαρχο ρόλο των κομμουνιστικών κομμάτων πρωτοπορίας και των προλεταριακών αγώνων ως βασική κινητήρια δύναμη του επαναστατικού μετασχηματισμού και να στραφεί σε μια πιο σύνθετη, αλλά και πιο προβληματική, στρατηγική συμμαχιών. Αυτές οι συμμαχίες δεν θα έπρεπε να είναι μόνο *πολυταξικές (pluriclassiste)*, αλλά και *πολυκομματικές (pluripartiste)* και, ως εκ τούτου, αντίθετες σε κάθε *a priori* υπεροχή της εργατικής τάξης ή του κομμουνιστικού κόμματος. Υπογράμμιζε τον αυτόνομο ρόλο των μη ταξικών δυνάμεων και των κοινωνικών κινημάτων στον αγώνα για ένα δημοκρατικό σοσιαλισμό. Στην πραγματικότητα, ο Πουλαντζάς εκτιμούσε ιδιαίτερα τη σημασία των λαϊκών-δημοκρατικών αγώνων και των διαταξικών «νέων κοινωνικών κινήματων» για τη δημοκρατική μετάβαση σε ένα δημοκρατικό σοσιαλισμό. Η άποψή του ενισχύθηκε από την αναταραχή και εντέλει την αποτυχία της Επανάστασης των Γαρυφάλλων στην Πορτογαλία (Απρίλιος του 1974 έως Νοέμβριος του 1975, αλλά και τα χρόνια που ακολούθησαν), παρά την ευνοϊκή θέση των αριστερών δυνάμεων στην αρχή των αγώνων για την κατάκτηση της εξουσίας. Σε σχέση με αυτό, ο Πουλαντζάς ήταν ιδιαίτερα καυστικός στις κρίσεις του για την προσπάθεια των Πορτογάλων ρεφορμιστών να διεισδύσουν στον κρατικό μηχανισμό παραμε-

λώντας την ταξική πάλη, αλλά και για τις παράλογες απόψεις της άκρας αριστεράς που πίστευε ότι, αφού είχε έρθει ο σοσιαλισμός και το κράτος θα μαραινόταν, μπορούσαν να το αγνοούν χωρίς κίνδυνο. Αντίθετα, ο Πουλαντζάς αναζητούσε μια στρατηγική που θα εκδημοκράτιζε το κράτος, έτσι ώστε αυτό να μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να υπερασπίσει τα αυτόνομα κινήματα βάσης που βρίσκονταν σε κάποια απόσταση από αυτό. Ισχυριζόταν ότι αυτή η στρατηγική –την οποία ανέπτυξε σε συζητήσεις, συνεντεύξεις, δημοσιογραφικά άρθρα, σε ένα μεγάλο δοκίμιο για την κρίση του κράτους (Poulantzas 1976) και στα δύο τελευταία του βιβλία– θα μπορούσε να βοηθήσει την αριστερά να αποφύγει το είδος του κρατικιστικού εκφυλισμού του σοσιαλισμού που υπήρχε στο σοβιετικό μπλοκ.

2. Η συνεισφορά του Πουλαντζά στην κριτική της πολιτικής οικονομίας

Ο Πουλαντζάς στο πρώιμο έργο του δεν έδειξε μεγάλο ενδιαφέρον για τη φύση και τη δυναμική της καπιταλιστικής συσσώρευσης. Στο *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις* (Poulantzas 1973), απέδωσε αυτή την αμέλεια στο διακριτό διαχωρισμό που υπάρχει στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής μεταξύ: (α) της λογικής της καπιταλιστικής συσσώρευσης που προσανατολίζεται στο κέρδος και διαμεσολαβείται από την αγορά και (β) της αστικής-δημοκρατικής και πολιτικά διαμεσολαβημένης λογικής της εθνικής-λαϊκής ηγεμονίας, που αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα μιας σχετικά αυτόνομης σφαίρας της πολιτικής πάλης. Σε αυτό το πλαίσιο, υποστήριξε επιπλέον ότι η καπιταλιστική συσσώρευση ακολουθεί τη δική της λογική οικονομικής εκμετάλλευσης, αξιοποίησης και πραγμάτωσης υπό την κυριαρχία των *δυνάμεων της αγοράς*, χωρίς να υπάρχει ανάγκη παρέμβασης στην

εργασιακή διαδικασία κάποιου άμεσου επιπρόσθετου οικονομικού εξαναγκασμού. Αυτή η απουσία βοήθησε, επίσης, την ανάλυση του κράτους ως μιας σχετικά αυτόνομης περιοχής μέσα στη συνολική μήτρα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Επιπλέον, για να φτάσει το ταχύτερο δυνατό στην αυτόνομη επιστήμη του πολιτικού, ο Πουλαντζάς παραδέχθηκε ότι «ορισμένες βασικές έννοιες του ιστορικού υλισμού δεν καλύπτονται επαρκώς επειδή η έμφαση δίνεται στη διάταξη του περιεχομένου ενός κειμένου που ασχολείται με τη θεωρία του πολιτικού επιπέδου» (Roulantzas 1973: 24).

Σταδιακά, όμως, και με αποκορύφωση το *Κράτος, εξουσία, σοσιαλισμός*, ο Πουλαντζάς μετακινήθηκε από αυτή την υπερεκτίμηση της αμοιβαίας σχετικής αυτονομίας της οικονομίας της αγοράς και του συνταγματικού κράτους προς μια εξαιρετικά καινοτόμο ερμηνεία των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής και του ρόλου που παίζει το κράτος στη συγκρότησή τους και τη διευρυμένη αναπαραγωγή τους. Κατέληξε να υποστηρίζει ότι οι κοινωνικές σχέσεις της καπιταλιστικής παραγωγής είναι ενδογενώς οικονομικές, πολιτικές και ιδεολογικές (Roulantzas 1978a, 1978b). Αυτό δεν οφείλεται στη δομική διείσδυση των τριών «σχετικά αυτόνομων» πεδίων –του οικονομικού, του πολιτικού και του κοινωνικού– στους καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς, θέση που υποστήριζε στο *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις* και φαίνεται ότι διατήρησε σε κάποιο βαθμό μέχρι το 1977-78. Η παρουσία αυτών των «δομικών υπολοίπων» στον Πουλαντζά αντανακλούσαν μια αμφισημία στη σημασία της οικονομίας, της πολιτικής και της ιδεολογίας, αφενός ως όψεις ποικίλων κοινωνικών σχέσεων και, αφετέρου, ως δομικά σύνολα θεσμικά ενσωματωμένων πρακτικών (Théret 1992). Απομακρυνόμενος από αυτή τη θέση, ο Πουλαντζάς στήριξε αργότερα τις απόψεις του στο γεγονός ότι οι «κοινωνικές σχέσεις παραγωγής, εκμετάλλευσης

και εξαγωγής υπεραξίας» έχουν τη δική τους διακριτή πολιτική και ιδεολογική στιγμή, όπως επίσης και μια οικονομική στιγμή. Πέρα από την οικονομική στιγμή που συγκροτείται μέσω της άνισης κατανομής της οικονομικής ταξικής εξουσίας, η οποία βασίζεται στην ιδιοκτησία και την κατοχή των μέσων παραγωγής, ο Πουλαντζάς διέκρινε και μια πολιτική στιγμή που θεμελιώνεται στις σχέσεις εξουσίας στο εσωτερικό της εργασιακής διαδικασίας (π.χ. δεσποτισμός στο εργοστάσιο, γραφειοκρατικοποίηση) και μια ιδεολογική στιγμή που εδρεύει στη διάκριση μεταξύ χειρωνακτικής και πνευματικής εργασίας στο εσωτερικό της εργασιακής διαδικασίας, καθώς και τις επιπτώσεις τους στην υποκειμενοποίηση (*assujettissement*) και τη ζώσα εμπειρία στο οικονομικό πεδίο.

Αυτή η προσέγγιση απέχει πολύ από το γνωστό μαρξιστικό ιεραρχικό μοντέλο μιας οικονομικής βάσης, μιας αντίστοιχης νομικής και πολιτικής τάξης, η οποία παρέχει τις νομικές εγγυήσεις και την πολιτική στήριξη στην προσανατολισμένη στο κέρδος και διαμεσολαβούμενη από την αγορά οικονομία, και μιας ακόμα πιο απομακρυσμένης ιδεολογικής υπερδομής και των μορφών συνείδησης που επενεργούν, με τη σειρά τους, στην οικονομική βάση. Διότι, σε αντίθεση προς αυτό το τοπογραφικό μοντέλο, που προϋποθέτει μία οικονομίστικη αντιμετώπιση της οικονομίας, η νέα προσέγγιση του Πουλαντζά αποκαλύπτει «τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής σε όλη τους τη συνθετότητα» (Roulantzas 1978b: 115-116, η έμφαση στο πρωτότυπο). Μαζί με την πιο επεξεργασμένη ανάλυσή του για τον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας και το αυξανόμενο ενδιαφέρον του για την άνιση συνάρθρωση διαφορετικών τύπων του οικονομικού χώρου (π.χ. Roulantzas 1978b: 117 και, κυρίως, 1978a), αυτή η θέση ενδεχομένως βοηθά σε μια μερική συμφιλίωση του Πουλαντζά με τον Φουκό – έναν θεωρητικό του οποίου τις ουσιαστικές αναλύσεις για την εξουσία εκτιμούσε, ακόμα και αν απέρριπτε πολ-

λές από τις μετα-θεωρητικές του υποθέσεις. Πράγματι, όπως σημειώνει ο Μάρσντεν σε μια ενδιαφέρουσα σύγκριση του Μαρξ με το Φουκό, «ενώ ο Μαρξ μας λέει γιατί, αλλά δεν μπορεί να μας πει πώς, ο Φουκώ μας λέει πώς αλλά δεν μπορεί να μας πει γιατί» (Marsden 1999).

Αυτή η νέα προσέγγιση επιτρέπει μια τελείως διαφορετική θεώρηση της ταξικής εξουσίας, που προσφέρει πολλές δυνατότητες (οι οποίες, δυστυχώς, δεν έχουν ευοδωθεί) για την επίλυση ορισμένων τουλάχιστον από τα κρίσιμα προβλήματα ταξικής ανάλυσης.

1. Δείχνει ότι η οικονομική, πολιτική και ταξική εξουσία είναι εμφανώς παρούσα μέσα στις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής, εκμετάλλευσης και εξαγωγής υπεραξίας και δεν κατανέμεται χωριστά σε τρία αντίστοιχα διαφορετικά επίπεδα ή περιοχές του κοινωνικού σχηματισμού. Αυτό ξεπερνά το πρόβλημα που αντιμετώπισε ο Πουλαντζάς στο *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, όπου προσπάθησε να ορίσει τις κοινωνικές τάξεις σε σχέση με την ταυτόχρονη θέση τους μέσα σε διακριτές αλλά αλληλοσυνδεόμενες (και άρα «σχετικά αυτόνομες») οικονομικές, πολιτικές και ιδεολογικές περιοχές. Οι κοινωνικές τάξεις μπορούν τώρα να οριστούν σε σχέση με τη *σύνθετη ταξική εξουσία* μέσα στην εργασιακή διαδικασία και τον κύκλο του κεφαλαίου, καθώς και στη συνάρθρωσή τους με άλλες μορφές παραγωγής.

2. Αυτό επιτρέπει, συνεπακόλουθα, μια προσεκτική ανάλυση σχετικά με το πώς αυτή η σύνθετη ταξική εξουσία ενισχύεται από προτιμήσεις ή ασυμμετρίες που είναι εγγεγραμμένες στη νομικο-πολιτική σφαίρα ή/και την ιδεολογική σφαίρα και από τις διακριτές επιπτώσεις των υπερ-οικονομικών εξουσιών που ασκούνται σε αυτά τα πεδία. Η άποψη του Πουλαντζά είναι ότι η άσκηση αυτών των υπερ-οικονομικών εξουσιών έχει μια σαφή ταξική συνάφεια, λόγω της διακριτής τους επίπτωσης στη διευρυμένη

αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής, εκμετάλλευσης και εξαγωγής υπεραξίας. Όμως, στον κανονικό καπιταλιστικό τύπο κράτους, αυτές οι εξουσίες χαρακτηρίζονται συνήθως από την καταστατική απουσία της τάξης από την τυπική θεσμική μήτρα. Αυτή η διάζευξη δημιουργεί διακριτά πεδία και μορφές της πολιτικής και ιδεολογικής ταξικής πάλης –το κάθε ένα με τη δική του λογική–, που αντανακλούν τις μορφικά καθορισμένες θεσμικές υλικότητες των αντίστοιχων επιπέδων τους (και των διασυνδέσεων μεταξύ των επιπέδων αυτών και των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής), προκειμένου να εξασφαλίσουν τις συνθήκες για την πολιτική και ιδεολογική, καθώς και την οικονομική, ταξική κυριαρχία. Στο σημείο αυτό, οι αναλύσεις του Γκράμσι διατηρούν την ισχύ τους, γιατί αντιμετωπίζουν το πρόβλημα των αγώνων για την ηγεμονία, το σχηματισμό των συγκροτημάτων εξουσίας, την κινητοποίηση των τάξεων-στηριγμάτων, τη συνάφεια κοινωνικών κατηγοριών, όπως οι γραφειοκράτες και οι διανοούμενοι κ.λ.π.

3. Ένα άλλο κρίσιμο πεδίο έρευνας που ανοίγει εδώ αφορά τις μορφές με τις οποίες οι κοινωνικές τάξεις είναι παρούσες –αν πράγματι είναι παρούσες– στα πεδία της πολιτικής και ιδεολογικής πάλης, καθώς και τα αποτελέσματα της ενδεχόμενης απουσίας τους. Ο Πουλαντζάς υποστήριζε, από τα μέσα της δεκαετίας του '60, ότι οι κοινωνικές τάξεις καθαυτές δεν εκπροσωπούνται άμεσα στις σφαίρες της πολιτικής και της ιδεολογίας κι ότι χρειάζεται μια τεράστια προσπάθεια για να οργανωθεί η μεταβαλλόμενη ισορροπία των κοινωνικών δυνάμεων που θα εξασφαλίζει τα ταξικά συμφέροντα στη μεταβαλλόμενη συγκυρία. Για παράδειγμα, όπως παρατήρησε στο *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, η άσκηση των τεχνοοικονομικών, στενά νομικοπολιτικών και ιδεολογικών λειτουργιών του καπιταλιστικού τύπου κράτους περιορίζεται συνήθως από το συνολικό πολιτικό μέλημα της διατήρησης της κοινωνικής συνοχής σε μια ταξικά διαιρεμένη κοινωνία.

Αυτό, με τη σειρά του, εκφράζεται από την ανάγκη των διαφόρων μερίδων του συγκροτήματος εξουσίας να κάνουν βραχυπρόθεσμες οικονομικές θυσίες, με στόχο να εξασφαλίσουν τη μακροχρόνια πολιτική ταξική κυριαρχία. Υπάρχουν πολλά παραδείγματα της αναγνώρισης αυτής της πολυπλοκότητας στο πεδίο της πολιτικής και ιδεολογική ταξικής πάλης από τον Πουλαντζά – τόσο στις γενικές θεωρητικές του μελέτες, που στηρίζονται σε μια προσεκτική μελέτη των κλασικών μαρξιστών, όσο και στις ιστορικές του μελέτες για το φασισμό, τις στρατιωτικές δικτατορίες και τον αυταρχικό κρατισμό. Αυτό αναδεικνύει την αναγκαιότητα ανάπτυξης των κατάλληλων *στρατηγικών* και *δομικών* εννοιών για την ανάλυση της ταξικής εξουσίας, της ταξικής κυριαρχίας και της ταξικής ηγεμονίας και *a fortiori* για τις διαζεύξεις, την άνιση ανάπτυξη και τις αντιφάσεις μέσα και εγκάρσια στα διαφορετικά πεδία πάλης. Αυτός είναι ο λόγος που ο ίδιος θεωρούσε ότι ένα μέρος του έργου του αφορούσε περισσότερο *εφαρμοσμένες στρατηγικές έννοιες* παρά την πιο αφηρημένη-τυπική ανάλυση των οικονομικών και πολιτικών περιοχών.

4. Για τον ίδιο λόγο, αυτή η νέα προσέγγιση μας δίνει επίσης τα εργαλεία για να αποφύγουμε αναγωγικές ταξικές αναλύσεις των πολιτικών και ιδεολογικών περιοχών. Διότι δεν είναι πλέον αναγκαίο να υποστηρίξουμε είτε τον άμεσο δομικό καθορισμό των ταξικών σχέσεων από τους κατασταλτικούς ή ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους, είτε μια αδιαμεσολάβητη παρουσία/απουσία των οικονομικών τάξεων σε αυτούς τους μηχανισμούς. Στην τελευταία περίπτωση, αρκεί να υπολογίσει κανείς την ταξική συνάφεια της συνολικής δομής της πολιτικής περιοχής, το συσχετισμό δυνάμεων μέσα στο κράτος και το συσχετισμό δυνάμεων σε κάποια απόσταση από το κράτος, καθώς και τις επιπτώσεις τους στην άσκηση της κρατικής εξουσίας. Αυτό είναι απολύτως συνεπές με την πρωτότυπη θέση του Πουλαντζά ότι το

κράτος είναι μια κοινωνική σχέση ή, κάπως σαφέστερα, ότι η κρατική εξουσία είναι μια μορφικά καθορισμένη υλική συμπύκνωση του συσχετισμού αντιμαχόμενων (ταξικών) δυνάμεων. Έτσι, αντί να ψάχνει κανείς για άμεσους συσχετισμούς σε διάφορα πεδία κοινωνικής οργάνωσης, η προσέγγιση του Πουλαντζά αφήνει ελεύθερο το πεδίο για μια ανάλυση των διαζεύξεων και της άνισης ανάπτυξης, καθώς και για την παρουσία και τις ενέργειες συγκεκριμένων κοινωνικών κατηγοριών (όπως οι γραφειοκράτες και οι διανοούμενοι) που βρίσκονται στα πεδία αυτά.

5. Ένα άλλο σύνολο θεμάτων που μπορούν να διερευνηθούν με αυτόν τον τρόπο είναι τα όρια της κρατικής παρέμβασης που έχει στόχο να αμφισβητήσει, ανεξαρτήτως του συσχετισμού δυνάμεων, τον καπιταλιστικό χαρακτήρα των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής, των οποίων η ρίζα εντοπίζεται στο διαχωρισμό της οικονομίας της αγοράς από τον κρατικό μηχανισμό και ειδικότερα, όπως πίστευε ο Πουλαντζάς, στον αποκλεισμό του κράτους από το κέντρο οργάνωσης της παραγωγής.

Συνεπώς, αυτή η προσέγγιση είναι πολύ πιο συνεπής με την έμφαση που δίνει ο Πουλαντζάς α) στη μεταβαλλόμενη παρουσία του κράτους κατά τη συγκρότηση των σχέσεων παραγωγής και τη διευρυμένη αναπαραγωγή τους και β) στην *par excellence* ενσάρκωση του χειρωνακτικού-διανοητικού καταμερισμού της εργασίας. Είναι, επίσης, πολύ περισσότερο συνεπής με την ιδιαίτερη ανάλυσή του για τον ρόλο του καπιταλιστικού τύπου κράτους, το οποίο χαρακτηρίζεται από τους αγώνες για την ηγεμονία που διεξάγονται στο εσωτερικό του και, μέσω αυτού, από την οργάνωση των κυρίαρχων τάξεων σε ένα συγκρότημα εξουσίας, καθώς και την αποδιοργάνωση των υποτελών τάξεων.

Πριν προχωρήσω στο θέμα της πολιτικής οικολογίας, θα αναφερθώ σύντομα σε ορισμένους περιορισμούς της ανάλυσης του

Πουλαντζά για την ταξική εξουσία και τη δυναμική του σύγχρονου καπιταλισμού. Αυτοί περιλαμβάνουν:

(α) Την αδυναμία της ανάλυσής του να εξηγήσει τις οικονομικές τάσεις και κρίσεις, που οφείλεται κυρίως στην αποδοχή εκ μέρους του των υπεραπλουστευτικών νόμων της υπερσυσσώρευσης και απαξίωσης του κεφαλαίου, μια αδυναμία που οφείλεται στο γεγονός ότι η ανάλυσή του στηρίζεται υπερβολικά στο έργο του Μποκαρά και των συντρόφων του στο Γαλλικό Κομμουνιστικό Κόμμα, δηλαδή στην τάση μείωσης του ποσοστού κέρδους που περιγράφεται στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*. β) Το γεγονός ότι η ανάλυσή του για τον σύγχρονο καπιταλισμό βασίζεται στα χαρακτηριστικά του ατλαντικού φορντισμού κατά τη διάρκεια της επέκτασής του και της αρχικής του κρίσης. Αυτό επέτρεψε στον Πουλαντζά να επανεξετάσει τον ιμπεριαλισμό, τη μεταπρατική και εθνική αστική τάξη και τη σημασία της ενδογενούς ή εξωτερικής αστικής τάξης, αλλά περιόρισε την ικανότητά του να προχωρήσει την σκέψη του πέραν του ατλαντικού φορντισμού και των κρισιακών του τάσεων σε ενδεχόμενες νέες φάσεις ή/και σε διαφορετικούς τύπους καπιταλισμού που είχαν ήδη αρχίσει να αναδύονται στο συνολικό πλαίσιο μιας γρήγορα μεταβαλλόμενης παγκόσμιας αγοράς. γ) Τον διαρκή «μεθοδολογικό εθνοκεντρισμό» της ανάλυσής του Πουλαντζά, παρά την αυξανόμενη αναγνώριση από μέρους του της διεθνοποίησης των καπιταλιστικών σχέσεων ιδιοκτησίας, κατοχής, εκμετάλλευσης και πραγμάτωσης (για μια πιο εκτεταμένη κριτική, βλ. Jessop 2002). Κλείνω αυτό το τμήμα της παρουσιάσής μου, γέροντας πάλι την πλάστιγγα στην ορθή κατεύθυνση, με την επισήμανση ότι η συνεισφορά του Πουλαντζά σε άλλα πεδία δυστυχώς δεν έχει αναγνωριστεί όσο θα έπρεπε. Αυτή περιλαμβάνει το πρωτοποριακό του έργο για το έθνος, τη χωροχρονικότητα, την πολιτι-

κή της μνήμης και τον πνευματικό-χειρωνακτικό καταμερισμό της εργασίας.

3. Ο Πουλαντζάς για τη φύση και την πολιτική οικολογία

Αυτό που χρειάζεται να εξηγηθεί ή αυτό που προκύπτει από την ιστορική διαδικασία δεν είναι η *ενότητα* των ζώντων και ενεργών ανθρωπίνων όντων με τις φυσικές, ανόργανες συνθήκες της μεταβολικής τους ανταλλαγής με τη φύση και, ως εκ τούτου, η οικειοποίηση εκ μέρους τους της φύσης, αλλά η *διάκριση* μεταξύ αυτών των ανόργανων συνθηκών της ανθρώπινης ύπαρξης και της ενεργού ύπαρξης, μια διάκριση που ισχύει απόλυτα μόνο στη σχέση μισθωτής εργασίας και κεφαλαίου (Marx 1858).

Ο Πουλαντζάς ήταν ένας πρωτοπόρος διανοητής από πολλές απόψεις. Όμως, όπως είναι εύλογο δεδομένου ότι η πνευματική ζωή αλλάζει με την πάροδο του χρόνου, ανήκε στην εποχή του. Οι μελέτες του έγιναν όταν ο φορντισμός ήταν ακόμα το κυρίαρχο μοντέλο συσσώρευσης στις καπιταλιστικές μητροπόλεις. Αυτό το καθεστώς, όταν υποστηριζόταν από την κατάλληλη ρύθμιση, είχε ως αποτέλεσμα έναν ενάρετο κύκλο κατανάλωσης στις προνομιούχες περιοχές του κόσμου, που ενισχυόταν από τον ιμπεριαλισμό ο οποίος οδηγούσε στον έλεγχο στρατηγικών πόρων, και από τη διαρκή πτώση μιας κρίσιμης οικονομικής εισροής, των πραγματικών τιμών του πετρελαίου. Το φορντιστικό μοντέλο μεγέθυνσης παραμελούσε τις σύνθετες, οργανικές σχέσεις μεταξύ του ανθρώπινου είδους και του φυσικού περιβάλλοντος και είχε μια αισιόδοξη πίστη στη δυνατότητα της τεχνολογικής προόδου να επιλύει τα περιβαλλοντικά προβλήματα. Επιπλέον, κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, κύρια θεωρητικά ενδιαφέροντα του Πουλαντζά ήταν οι ταξικές σχέσεις, η ιδιαιτε-

ρότητα του καπιταλιστικού κράτους και της πάλης για την ηγεμονία, καθώς και η διάκριση μεταξύ κανονικών καθεστώτων και καθεστώτων έκτακτης ανάγκης. Η ανάλυσή του για τις οικονομικές κρίσεις βασιζόταν κυρίως στην υπόθεση μιας εγγενούς κρισιακής τάσης του καπιταλισμού, η οποία παίρνει τη μορφή της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους, και της σημασίας που έχει η ενεργοποίηση των αντίθετων τάσεων. Δεν έκανε κάποια αναφορά σε οικολογικούς παράγοντες και, πολύ περισσότερο, στη θεμελιώδη οργανική σύνδεσή τους με τη λογική της καπιταλιστικής συσσώρευσης στις σύγχρονες κοινωνίες.

Επιπλέον, τα κύρια ενδιαφέροντά του ήταν η ελληνική και η γαλλική πολιτική όπου το περιβάλλον είχε, στην καλύτερη περίπτωση, έναν δευτερεύοντα ρόλο (για τη γαλλική περίπτωση βλ. Whiteside 2002). Σε αυτό το πλαίσιο, οι αναφορές του στο περιβάλλον περιορίζονταν, σχεδόν αποκλειστικά, στο κίνημα για την προστασία του περιβάλλοντος, το οποίο θεωρούσε δευτερεύον μέτωπο της ταξικής πάλης, όπως άλλωστε και το γυναικείο και το φοιτητικό κίνημα (Roulantzas 1978b). Ελάχιστη έκπληξη προκαλεί συνεπώς το γεγονός ότι αγνόησε τις επιπτώσεις της διακριτής μεταβολικής αλληλεπίδρασης του κεφαλαίου με τη φύση. Πόσο άλλαξαν οι καιροί... Στα μέσα της δεκαετίας του '70, με την κρίση του φορντισμού και το πρώτο και δεύτερο πετρελαικό σοκ, άρχισαν να γίνονται ολοφάνερα τα περιβαλλοντικά όρια για τη συνέχιση της καπιταλιστικής συσσώρευσης στις προηγμένες καπιταλιστικές οικονομίες. Σήμερα, είναι σχεδόν αδύνατο να αγνοήσει κανείς ότι το περιβάλλον έχει αποκτήσει έναν κύριο ρόλο στην οικονομική, πολιτική και ιδεολογική πάλη, καθώς και τη σημασία που έχει η ικανοποιητική κατανόηση των οργανικών σχέσεων καπιταλισμού και φύσης.

Πέρα από τα θέματα της συγκυρίας, υπάρχει πρόσφατα μεγάλο ενδιαφέρον για μια ευρεία και συστηματική μελέτη των από-

ψεων του Μαρξ, αλλά και του Ένγκελς, για τις φυσικές συνθήκες παραγωγής πλούτου και τη σημασία της εργατικής δύναμης, αλλά και για την καταστροφική λογική της καπιταλιστικής συσσώρευσης (βλ. κυρίως Burkett 1999, Foster 2000). Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι η παραμέληση της πολιτικής οικολογίας στην κριτική της πολιτικής οικονομίας υπήρξε, για περίπου εκατόν είκοσι χρόνια, ένα αξιοσημείωτο χαρακτηριστικό της παράδοσης του ιστορικού υλισμού. Στις αιτίες αυτής της παράληψης, που ποικίλουν ανάλογα με τις ιστορικές περιόδους, περιλαμβάνονται και οι εξής:

- Η απόρριψη της μαλθουσιανής απαισιοδοξίας για τα δημογραφικά όρια στην ανάπτυξη.
- Η απόρριψη του κοινωνικού δαρβινισμού και του έκδηλου συναφούς βιολογικού ντετερμινισμού.
- Η πίστη στον προοδευτικό ρόλο του καπιταλισμού για την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, ως προϋπόθεση για τη μετάβαση στο σοσιαλισμό και, αργότερα, στον κομμουνισμό.
- Η εστίαση περισσότερο στις εσωτερικές αντιφάσεις του καπιταλισμού, παρά στα εξωτερικά όρια της διαρκούς συσσώρευσης.¹
- Η εστίαση της μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας σε αυτό που διαχωρίζει τον καπιταλισμό από τους προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής – όπου η οικειοποίηση της φύσης και ο μετασχηματισμός της είναι ένα από τα χαρακτηριστικά της «εν γένει παραγωγής».
- Η σχετική παραμέληση της διάστασης της αξίας χρήσης στη γενικευμένη εμπορευματική παραγωγή, που οφείλεται στην ανάγκη επικέντρωσης στα διακριτά χαρακτηριστικά της

---

1. Deléage (1994: 47), όπως αναφέρεται στον Whiteside (2002: 190), πρβλ. με O'Connor (1998) για την παραμέληση της λεγόμενης «δεύτερης αντίφασης» του καπιταλισμού.

ανταλλακτικής αξίας σύμφωνα με την καπιταλιστική λογική της αξιοποίησης.

- Η άρνηση της καταστροφής που υπήρξε κατά τη σταλινική εκβιομηχάνιση, η οποία στόχευε στην άνοδο του επιπέδου ανάπτυξης της Σοβιετικής Ένωσης ώστε αυτό να φτάσει εκείνο των προηγμένων καπιταλιστικών χωρών.

Συνεπώς, η έλλειψη ενδιαφέροντος για την πολιτική οικολογία ήταν κοινή μεταξύ των συγχρόνων του Πουλαντζά μαρξιστών. Επιπλέον, ο ίδιος ο Πουλαντζάς έδινε μια συνειδητή μάχη ενάντια στον τεχνολογικό ντετερμινισμό – με ισχυρά επιχειρήματα για την προτεραιότητα των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής έναντι των παραγωγικών δυνάμεων. Αυτό οδήγησε στον υποβιβασμό εκ μέρους του της σημασίας που έχει η ακατέργαστη φύση ως πηγή πλούτου και ως παραγωγική δύναμη. Αργότερα, θα παραδεχόταν ότι, εστιάζοντας την επίθεσή του στον οικονομισμό, έγειρε την πλάστιγγα προς την άλλη πλευρά, δηλαδή προς τον πολιτικισμό (Poulantzas 1978a: 51-52). Αλλά ποτέ δεν του πέρασε από το νου ότι, κάνοντάς το αυτό, είχε γύρει την πλάστιγγα ακόμα πιο πολύ, τόσο που να μην καταπιαστεί με τα οικολογικά θέματα. Έτσι, πουθενά στο έργο του δεν υπάρχει αναφορά στη σημασία της πρώτης φύσης και το μετασχηματισμό της σε δεύτερη φύση. Επιπλέον, πέρα από κάποιες σποραδικές παρατηρήσεις για την περιβαλλοντική ζημιά που έκανε ο κρατικός σοσιαλισμός στο σοβιετικό συνασπισμό λόγω της υπερβολικής έμφασης στην τεχνολογική ανάπτυξη, το περιβάλλον είναι απολύτως απόν από τον θεωρητικό και πολιτικό του ορίζοντα.

Σημαίνει άραγε αυτό ότι ο Πουλαντζάς, που υπήρξε πάντοτε ευαίσθητος στη μεταβαλλόμενη θεωρητική συγκυρία –αν και ουδέποτε υπήρξε φανατικός οπαδός κάποιας θεωρητικής μόδας– δεν θα είχε κάτι να πει αν ερχόταν αντιμέτωπος με ένα αυξανόμενο ενδιαφέρον για τα περιβαλλοντικά ζητήματα και την

πολιτική οικολογία; Σημαίνει ίσως ότι αυτός, που ήταν εξίσου ευαίσθητος στα σύγχρονα στρατηγικά ζητήματα, δεν θα είχε ενσωματώσει τα ενδιαφέροντα της πολιτικής οικολογίας στις δικές του απόψεις για το δημοκρατικό σοσιαλισμό; Θα μπορούσε κάποιος να θεωρήσει τα παραπάνω ερωτήματα ως αναπάντητα, υποθετικά. Αλλά, παρ' όλα αυτά, αξίζει να σκεφτούμε τι μπορεί να προσφέρει σε αυτά τα θέματα μια στρατηγική-σχεσιακή ανάγνωση, ανάλογη αυτής που χρησιμοποίησε ο Πουλαντζάς στις τελευταίες του μελέτες. Αυτό δεν σημαίνει να του βάλουμε «λόγια στο στόμα», αλλά συνεπάγεται μια ορθολογική πρόβλεψη για τις αναλυτικές επιπτώσεις της προσέγγισής του. Με αυτή την έννοια, λοιπόν, κάνω τις εξής πέντε υποθέσεις:

1. Ο Πουλαντζάς θα απέρριπτε τόσο μια οικοκεντρική όσο και μια ανθρωποκεντρική βάση της σχέσης φύσης και ανθρώπινου γένους, υιοθετώντας μια κριτική, ιστορικοποιημένη, σχεσιακή περιγραφή των μορφών της φύσης και του ανθρώπινου γένους και, φυσικά, της μεταβαλλόμενης συνάρθρωσής τους. Αυτό προκύπτει τόσο από την ιστορική, σχεσιακή ανάλυσή του για το άτομο (και την ατομικότητα), το έθνος, το χώρο, το χρόνο και άλλες εννοιολογικές κατηγορίες, όσο και από το διαρκές ενδιαφέρον του για τον τρόπο που αυτές οι κατηγορίες υπερκαθορίζονται από τις ταξικές σχέσεις (βλ. Poulantzas 1973, 1978a). Αντανακλά, επίσης, την εμμονή του ίδιου του Μαρξ στην ιστορική ιδιαιτερότητα της συνάρθρωσης των φυσικών συνθηκών με τις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής και την επακόλουθη συν-εξέλιξή τους (πρβλ. με Burkett 1999). Επιπλέον, δεδομένων των παραπάνω παρατηρήσεών μου για την οξυδερκή αναγνώριση από τον Πουλαντζά της σημασίας του διαχωρισμού της οικονομικής από την πολιτική περιοχή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής ή/και των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων, πιθανόν να ευαισθητοποιούταν και σχετικά με την προτεινόμενη διάζευξη φυσι-

κών συνθηκών παραγωγής και αξιακής μορφής του πλούτου, ο οποίος εκλαμβάνεται ως μια «τεράστια συσσώρευση εμπορευμάτων». Σε αυτή τη συσσώρευση, αγνοούνται πολλές φυσικές συνθήκες (στην πραγματικότητα, οι φυσικές συνθήκες βλάπτονται σοβαρά, αν δεν καταστρέφονται) επειδή δεν έχουν «αξία» από καπιταλιστική σκοπιά. Από την άλλη πλευρά, ο Πουλαντζάς πιθανόν δεν θα είχε προσπαθήσει να εξηγήσει τη σύγχρονη «πρώτη φύση» ή τη «δεύτερη φύση» μόνο σε σχέση με τη λογική της καπιταλιστικής συσσώρευσης,² αφού, αφενός, είχε υποστηρίξει ότι ο «καπιταλισμός δεν είναι η πηγή κάθε κακού» (Poulantzas, 1978a: 24, 207) και, αφετέρου, είχε προβληματιστεί για το ζήτημα της γραφειοκρατικής παραμόρφωσης του κρατικού σοσιαλισμού στην πορεία προς την εκβιομηχάνιση.

2. Παρ' όλα αυτά, ο Πουλαντζάς θα προσπαθούσε να αναλύσει την οικειοποίηση και το μετασχηματισμό της φύσης, καθώς και τα φυσικά όρια στη διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου με σχεσιακούς όρους, δηλαδή με όρους ταξικής ανάλυσης των περιβαλλοντικών προβλημάτων. Θα ασκούσε κριτική στον *παραγωγισμό* (την αυταξία της παραγωγής που είναι συνδεδεμένη με τη δημιουργία νέων αξιών χρήσης για να πραγματοποιηθεί υπεραξία), τον οποίο θεωρούσε αποτέλεσμα του τροχού της καπιταλιστικής συσσώρευσης. Επιπλέον, θα συνέδεε τον παραγωγισμό με την άνιση ανάπτυξη, τη δυναμική του ιμπεριαλιστικού φαινομένου και των ενδοϊμπεριαλιστικών ανταγωνισμών. Επίσης, ενώ θα αναγνώριζε τις αυξανόμενες δυσμενείς επιπτώσεις της οικολογικής

---

2 Αυτό το επιχείρημα, που βασίζεται στον τρόπο με τον οποίο ο Πουλαντζάς προσέγγισε παρεμφερή ζητήματα, συνάδει με το ενδιαφέρον της γαλλικής θεωρητικής παράδοσης για το «πώς η φύση και η ανθρωπότητα αλληλοκαθορίζονται». (Whitehead 2002: 4; βλ. Moscovici 1974, για την αναγνώριση από τον Μαρξ ότι ο άνθρωπος είναι μέρος της φύσης).

μόλυνσης, της εξάντλησης των ανανεώσιμων πηγών και της διατάραξης των φυσικών συστημάτων. Θα επεσήμανε επίσης ότι οι επιπτώσεις αυτές δεν είναι ενιαίες και ότι οι απαντήσεις σε αυτές τις προκλήσεις καθορίζονται εν μέρει από τις διαιρέσεις μεταξύ των κυρίαρχων τάξεων, τον ενδοϊμπεριαλιστικό ανταγωνισμό και τις αντιπαλότητες, τις σχέσεις εξάρτησης μέσα στην παγκόσμια αγορά και τις συγκρούσεις που γίνονται μέσα στις λαϊκές μάζες. Υπό αυτήν την έννοια, λοιπόν, δεν θα είχε εγκαταλείψει την ταξική ανάλυση (αντίθετα από τον Αντρέ Γκορζ που έστειλε αποχαιρετισμό στην εργατική τάξη), αλλά θα μπορούσε να είχε συμφωνήσει με τον Μικαέλ Λεβί ότι:

Το οικολογικό ζήτημα είναι [...] η μεγαλύτερη πρόκληση για μια ανανέωση της μαρξιστικής σκέψης στο κατώφλι του 21ου αιώνα. Απαιτεί από τους μαρξιστές να επιχειρήσουν μια βαθιά κριτική αναθεώρηση της δικής τους παραδοσιακής θεωρητικής σύλληψης των «παραγωγικών δυνάμεων» και να πραγματοποιήσουν μια ριζική ρήξη με την ιδεολογία της γραμμικής προόδου και το τεχνολογικό και οικονομικό παράδειγμα του σύγχρονου βιομηχανικού πολιτισμού [...]. Οι οικολόγοι κάνουν λάθος αν φαντάζονται ότι μπορούν να είναι αποτελεσματικοί χωρίς τη μαρξιστική κριτική του καπιταλισμού (Löwy 2005: 15, 17).

Ούτε θα δίσταζε να δεχθεί τη διαχρονική σημασία της ιστορικά συγκεκριμένης μορφής των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, το ρόλο τους στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και την επίπτωσή τους στις μορφές παραγωγής πλούτου και το μετασχηματισμό της φύσης. Αυτά θα τα είχε συνδέσει, όπως προαναφέρθηκε, με την ανάλυση της ταξικής εξουσίας και, κυρίως, του ρόλου των καπιταλιστικών κρατών στη διευθέτηση αντιτιθέμενων συμφερόντων και στην υπόδειξη λύσεων στα οικολογικά προβλήματα.

3. Συνεπώς, ο Πουλαντζάς θα είχε δώσει μεγάλη προσοχή (α) στις συγκρούσεις εντός και μεταξύ των διαφόρων εθνικών και διεθνικών μερίδων της αστικής τάξης και (β) στις έμφυτες εντάσεις της συνύπαρξης μιας όλο και πιο ολοκληρωμένης παγκόσμιας αγοράς με μία παγκοσμιοποιημένη τάση για οικολογικές κρίσεις και στην συνεχιζόμενη ύπαρξη ενός μεγάλου αριθμού εθνικών κρατών. Πράγματι, όπως τόνιζε, «ούτε μέσα στο συνολικό κεφάλαιο, ούτε μέσα στο μονοπωλιακό κεφάλαιο, υπάρχει κάποια στιγμή ικανή να καθορίσει λεπτομερώς ποιοι θα κάνουν θυσίες έτσι ώστε άλλοι να συνεχίζουν να ευημερούν» (Roulantzas 1978a: 82-183). Αυτό καταλήγει σε αντιφάσεις που διατρέχουν τα δίκτυα και τα τμήματα του κρατικού οικονομικού μηχανισμού στην ολότητά τους (Roulantzas 1978a: 171) και οδηγεί σε αποφάσεις ευνοϊκές για τα οικονομικά συμφέροντα του κεφαλαίου που είναι, όμως, ασύμβατα με τη διατήρηση της ηγεμονίας, με αποτέλεσμα όλες οι κρατικές πολιτικές και πρακτικές να αναδιοργανώνονται γύρω από οικονομικές επιταγές (Roulantzas 1978a: 167-169).

4. Το κράτος είναι το πεδίο στο οποίο θα περιμέναμε ότι ο Πουλαντζάς θα έκανε τη σημαντικότερη συνεισφορά του σε σχέση με την πολιτική οικολογία. Ειδικότερα, θα ανέλυε τα μεταβαλλόμενα όρια και το μεταβαλλόμενο πεδίο της οικονομικής και εξωοικονομικής σφαίρας, δεδομένου ότι η οικολογική κρίση αρχίζει να επιδρά στις στρατηγικές συσσώρευσης και στους τρόπους ρύθμισης ή/και να μετακινεί τα οικολογικά θέματα από το περιθώριο στο κέντρο της σύγχρονης πολιτικής. Αυτό, με τη σειρά του, θα εκφραζόταν στην ανάλυσή του για τις μεταβαλλόμενες τεχνικές, οικονομικές και οικολογικές λειτουργίες του κράτους, καθώς και στη διαρκή υποταγή τους στον γονοτυπικό του ρόλο, που είναι η διατήρηση της κοινωνικής συνοχής σε μια ταξική κοινωνία. Θα εκφραζόταν, επίσης, στην άποψή του περί της ύπαρξης μιας αυξανόμενης τάσης προς έναν αυταρχικό κρατι-

σμό, δεδομένου ότι τα αιτήματα που αφορούν την οικολογία, τους στρατηγικούς φυσικούς πόρους και, πάνω απ' όλα, τη βιοασφάλεια είναι πιθανό να ενισχύσουν τη γενική τάση εκδήλωσης καπιταλιστικών κρίσεων και να οξύνουν τους πολιτικούς αγώνες μέσα στα εθνικά κράτη αλλά και μεταξύ κρατών. Ο ισχυρισμός μου αυτός βασίζεται κυρίως στην ανάλυση του κράτους και της οικονομίας στο *Κράτος, εξουσία, σοσιαλισμός* (Poulantzas 1978a), μια ανάλυση εξαιρετικά ευαίσθητη στην μεταβλητότητα της συνάρθρωσης μεταξύ της οικονομικής και πολιτικής σφαίρας, καθώς και στην αυξανόμενη πολιτικοποίηση της οικονομίας και οικονομικοποίηση του πολιτικού. Ο Πουλαντζάς, λοιπόν, θα είχε αναλύσει τον τρόπο με τον οποίο οι διενέξεις για την περιβαλλοντική πολιτική και γενικότερα για τα ζητήματα της πολιτικής οικολογικής διακυβέρνησης εγχέονται, επίσης, σε διενέξεις, εντός και μεταξύ μερίδων του κεφαλαίου, διευρύνοντας τις ρωγμές στο συγκρότημα εξουσίας (Poulantzas 1978a: 212-213).

Θα υποστήριζε, επίσης, ότι οι επιπτώσεις της οικολογικής κρίσης θα επηρέαζαν και άλλες τάξεις και κοινωνικές κατηγορίες, οδηγώντας στην πολιτικοποίηση των οικολογικών ζητημάτων και τη μετατροπή τους από «δευτερεύοντα μέτωπα» σε κεντρικά ζητήματα της συνολικής έκφρασης της πολιτικής. Γενικότερα, από τη γέννησή του, το κράτος μετασχηματίζει κάθε τι που αγγίζει (συμπεριλαμβανομένης, επομένως, της «κατάστασης της φύσης», που γίνεται μια πολιτικοποιημένη «κατάσταση του κράτους») (Poulantzas 1978a).

5. Ο Πουλαντζάς θα ενσωμάτωνε τη μαρξιστική κριτική της πολιτικής οικολογίας στη στρατηγική του για τη δημοκρατική μετάβαση στο δημοκρατικό σοσιαλισμό. Τα κοινωνικά κινήματα, που τα έβλεπε ως βασικές δυνάμεις που γειτνιάζουν και στηρίζουν το σοσιαλιστικό σχέδιο, περιελάμβαναν περιβαλλοντικές

ομάδες, το αντιπυρηνικό κίνημα, το φεμινιστικό κίνημα κλπ. Έτσι, στο Κράτος, εξουσία, σοσιαλισμός έχει ήδη αναγνωρίσει ότι:

...το αντικειμενικό πεδίο των λαϊκών συμμαχιών διευρύνεται σημαντικά. Επιπλέον, συγκρούσεις στενότερα συνδεδεμένες με την ιδεολογική κρίση εμφανίζονται τόσο ως αφετηρία όσο και ως αποτέλεσμα μιας νέας λαϊκής συνειδητοποίησης που αφορά ζητήματα τα οποία σήμερα δεν είναι πια «δευτερεύοντα» μέτωπα – δείτε, σχετικά με αυτό, το φοιτητικό κίνημα, το κίνημα για τη γυναικεία απελευθέρωση και το οικολογικό κίνημα (Poulantzas 1978a, σ. 211).

Οι σύγχρονοί του Γάλλο περιβαλλοντιστές, με σπάνιες εξαιρέσεις, είχαν την τάση να είναι τοπικιστές και αποσπασματικοί, δικαιώνοντας την αντιμετώπιση των οικολογικών ζητημάτων από τον Πουλαντζά ως θεμάτων δευτερεύουσας σημασίας. Η πρόσφατη ανάπτυξη των πράσινων κινημάτων και των πράσινων κομμάτων ως ανεξάρτητων πολιτικών δυνάμεων σε εθνικό, αλλά και σε διεθνές επίπεδο πρέπει να αλλάξει αυτή την άποψη. Εξακολουθεί, ωστόσο, να ισχύει η θέση ότι η κριτική της πολιτικής οικολογίας συνδέεται με την κριτική της πολιτικής οικονομίας, δεδομένου ότι υπάρχει οργανική σύνδεση μεταξύ αφενός της καπιταλιστικής παραγωγής ως μιας τεράστιας συσσώρευσης εμπορευμάτων και μιας προσίδιας δυναμικής και, αφετέρου, των μορφών της οικολογικής κρίσης στους επιμέρους καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς, την παγκόσμια αγορά κι ένα ολοένα και πιο παγκόσμιο χωρίο.

4. Δημοκρατικός σοσιαλισμός

Ο Πουλαντζάς δεν πρότεινε ένα γενικό μοντέλο κράτους μετάβασης στο σοσιαλισμό. Όπως έλεγε:

Δεν μπορεί να υπάρξει ένα «μοντέλο» κράτους μετάβασης στο σοσιαλισμό: ούτε ως παγκόσμιο μοντέλο που να μπορεί να εξειδικεύεται σε συγκεκριμένες περιπτώσεις, αλλά ούτε καν ως μια, σίγουρη και με θεωρητική κάλυψη, συνταγή για μια ή περισσότερες χώρες (Poulantzas 1978a: σ. 22).

Παρ' όλα αυτά, η συνολική στρατηγική του πρότασης για μια δημοκρατική μετάβαση σε ένα δημοκρατικό σοσιαλισμό περιλάμβανε ένα τριπλό συνδυασμό αγώνων: αγώνες μέσα στο κράτος για να βελτιωθεί ο συσχετισμός δυνάμεων, αγώνες για τον μετασχηματισμό του κράτους, ώστε να γίνει πιο προσπελάσιμο στις λαϊκές δυνάμεις και να εξασθενήσει η δομική επιλεκτικότητα του υπαρκτού κρατικού μηχανισμού, και αγώνες σε κάποια απόσταση από το κράτος για να βελτιωθεί ο εσωτερικός συσχετισμός δυνάμεων και να υπάρξει μια πόλωση που θα συμβάλλει σε ένα ριζικό μετασχηματισμό. Επιπλέον, διατύπωσε σαφείς προτάσεις για τον κατάλληλο τύπο κράτους του σοσιαλισμού με δημοκρατία – ένα τύπο κράτους που θα βασίζεται σε ένα λογικό συνδυασμό άμεσης και αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, στον οποίο η οικονομική και πολιτική λογική της μιας θα χαλιναγωγεί την τάση για αποτυχία της άλλης. Πράγματι, ο Πουλαντζάς τόνιζε ότι υπήρχε μια «*αμείωτη ένταση*» μεταξύ άμεσης και αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας (Poulantzas 1978: 177, η έμφαση στο πρωτότυπο, πρβλ. Poulantzas 1978a). Όπως έλεγε, η άμεση δημοκρατία διατρέχει τον κίνδυνο επικράτησης των συντεχνιακών συμφερόντων και της επαρχιακής αντίληψης σε επίπεδο εργοστασίου ή επιχείρησης, ενώ θα μπορούσε επίσης να αποτύχει λόγω περιορισμένων πόρων και έλλειψης στήριξης από την κεντρική εξουσία. Κατά παρόμοιο τρόπο, τόσο τα οργανωμένα εργατικά κινήματα, όσο και τα κοινωνικά κινήματα που δεν έχουν δεσμούς με την οργανωμένη εργασία, διατρέχουν και αυτά τον κίνδυνο να

απορροφηθούν στα δίκτυα του κράτους.³ Αντιστρόφως, μια αμιγώς αντιπροσωπευτική δημοκρατία διατρέχει τον κίνδυνο της διεύρυνσης της διάκρισης μεταξύ εκλεγμένων εκπροσώπων και εκπροσωπούμενων και της έλλειψης ευαισθησίας για τις τοπικές ανάγκες. Η απάντηση που πρότεινε ο Πουλαντζάς για στο παραπάνω πρόβλημα ήταν: α) ο εκδημοκρατισμός του κράτους και των αντιπροσωπευτικών του οργάνων, έτσι ώστε να είναι περισσότερο δεκτικό σε πιέσεις από τα κάτω και σε κάποια απόσταση από αυτό, καθώς και περισσότερο πρόθυμο να στηρίζει τα κινήματα στους δικούς τους αγώνες και (β) η ανάπτυξη της, κατά τον δικό μου ορισμό, μέγιστης εφικτής αλληλεγγύης μεταξύ αφενός τοπικών-περιφερειακών και αφετέρου μονοθεματικών ή θεματολογικά περιορισμένων κινήματων, έτσι ώστε, στο πλαίσιο της αναζήτησης ενός συνολικού οράματος για ένα σοσιαλισμό με δημοκρατία, να υπάρξει ένας περιορισμός των προβλημάτων που προκαλούν οι παρωχημένες αντιλήψεις, ο τοπικισμός και τα συντεχνιακά συμφέροντα.

Αυτές τις ιδέες μπορούν να εκφράσουν στη θεωρία των συστημάτων οι έννοιες της «απαιτούμενης ποικιλίας» και της «αναγκαστικής αυτοπάθειας». Πρώτον, αν δεν υπάρχει κάποιος τρόπος οικονομικής και πολιτικής οργάνωσης που να παρέχει τη βέλτιστη οικονομική και πολιτική διακυβέρνηση, εξαιτίας της εγγενούς επιλεκτικότητας αυτών των τρόπων και της συνδεδεμένης με αυτούς τάσης δημιουργίας κρίσεων και τυπικών μορφών αποτυχίας, τότε είναι λογικό να επιδιώκουμε μια συνδυαστική εφαρμογή διαφόρων πιθανών τρόπων οργάνωσης, η σημασία των οποίων ποικίλει ανάλογα με τη σχετική έκταση, την ένταση και το

---

3 Βλ. Poulantzas (1978b: 176), σε σχέση με την στρατηγική του Ινγκράο για τα κοινωνικά κινήματα και *ό.π.*, σ. 180 και 182 για τους κινδύνους του κορπορατισμού.

επείγον των συγκεκριμένων προβλημάτων. Οι θέσεις του Πουλαντζά για το συνδυασμό άμεσης και αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, ειδικά αν συνδυαστούν με μια πολυβαθμωτή προσέγγιση της δημοκρατικής διακυβέρνησης, φαίνονται συμβατές με αυτή την προοπτική. Δεύτερον, αν δεν υπάρχει ένας αλάνθαστος, εγγενής τρόπος αντιπροσώπευσης και διακυβέρνησης, τότε είναι αναγκαίο να προάγουμε την προβλεπτικότητα, την αυτοπάθεια και την ανάδραση των ενδεχόμενων και αναφυόμενων προβλημάτων και των προσωρινών τους λύσεων.

Αλλά η απαιτούμενη ποικιλία και η αυτοπάθεια δεν αρκούν. Διότι, αν δεν υπάρχουν εγγυήσεις για την επιτυχία και το ενδεχόμενο κάποιας αποτυχίας είναι αναπόφευκτο, χρειάζεται κάτι περισσότερο. Ο Πουλαντζάς, βέβαια, είχε συνείδηση των κινδύνων της επαναστατικής δράσης, ακόμα και αν αυτή πετύχαινε αρχικά τους στόχους της. Αυτό προκύπτει από το γεγονός ότι είχε καταδικάσει τη γραφειοκρατική παραμόρφωση της ρωσικής επανάστασης, είχε ασκήσει κριτική στην αποτυχία της δημοκρατικής μετάβασης στην Πορτογαλία και είχε προειδοποιήσει για τα όρια της σοσιαλδημοκρατίας. Αλλά αυτό δεν τον οδήγησε να συνηγορήσει υπέρ μιας άμεσης προσφυγής στον ένοπλο αγώνα. Πίστευε βαθιά στην ανάγκη ανάλυσης της συγκυρίας και στην ανάγκη να υπάρχει ένας ορίζοντας δυνατότητας για την προώθηση του δημοκρατικού σοσιαλισμού σε συγκεκριμένο χρόνο και τόπο. Έτσι, στο *Κράτος, Εξουσία, Σοσιαλισμός*, ο Πουλαντζάς δεν άσκησε μόνο κριτική στη σοσιαλδημοκρατική θέση αναφορικά με τη δυνατότητα μιας σταδιακής, αμετάκλητης και σωρευτικής κίνησης προς το δημοκρατικό σοσιαλισμό, αλλά τόνιζε emphaticά ότι ήταν λάθος να θεωρείται η βίαιη επίθεση στο κράτος γνήσια εναλλακτική λύση έναντι του δημοκρατικού δρόμου προς το δημοκρατικό σοσιαλισμό. Ένας τρόπος προβληματισμού για αυτό το θέμα είναι η εξέτασή του σε σχέση με τα εγγενή όρια της

επαναστατικής δράσης και τον κίνδυνο αποτυχίας της. Αν αυτός ο κίνδυνος είναι μεγάλος, τότε είναι προτιμότερο να μπούμε σε ένα δίλημμα με δύο όψεις. Η πρώτη μας είναι οικεία από το γνωστό αφορισμό του Γκράμσι, στην κορυφή της πρώτης σελίδας της εφημερίδας *L'Ordine Nuovo*: «απαισιοδοξία της σκέψης, αισιοδοξία της βούλησης». Αυτό, στο σημερινό πλαίσιο, ερμηνεύεται ως ανάγκη να αποδεχθούμε τον κίνδυνο της αποτυχίας, αλλά να ενεργούμε σαν να μπορούμε να επιτύχουμε τον στόχο μας. Όμως, όπως παρατήρησε ο Πουλαντζάς, δεν υπάρχει κάποια «εγγυημένη θεωρητική συνταγή» επιτυχίας. Έτσι, η δεύτερη όψη του διλήμματος αφορά την ειρωνική διαπίστωση πως, αν δεν μπορούμε να εγγυηθούμε την επιτυχία, μπορούμε τουλάχιστον να επιλέξουμε τον τρόπο της αποτυχίας μας. Αν αυτό ισχύει, οι επιλογές μας πρέπει να είναι συνετές. Η γνώμη μου είναι ότι ο Πουλαντζάς απάντησε και στις δύο όψεις του διλήμματος. Επιπλέον, στο *Κράτος, Εξουσία, Σοσιαλισμός* υποστήριξε, απολύτως συνειδητά, ότι είναι καλύτερο να επιλέξουμε τον κίνδυνο μιας δημοκρατικής αποτυχίας προκειμένου να υπάρξει μια δημοκρατική μετάβαση σε ένα δημοκρατικό σοσιαλισμό, παρά να διακινδυνεύσουμε τις συνέπειες της επιλογής μιας αιματηρής αποτυχίας κατά τη βίαιη μετάβαση σε έναν άγνωστο σοσιαλισμό. Επιλέγοντας, όμως, το δημοκρατικό δρόμο, επιδίωξε επίσης να ελαχιστοποιήσει τις πιθανότητες αποτυχίας, με την υποβολή προτάσεων για τη μορφή που θα έπρεπε να πάρει. Γιατί ο δρόμος αυτός οφείλει να συνδυάσει άμεση και αντιπροσωπευτική δημοκρατία, ταξικές και διαταξικές δράσεις, καθώς και πολιτικά κόμματα και κοινωνικά κινήματα σε ένα ασταθές μείγμα, προσανατολισμένο στη διατήρηση μιας ασταθούς ισορροπίας συμβιβασμών.

5. Συμπεράσματα

Ζούμε σε μια εποχή που είναι, από πολλές απόψεις, ριζικά διαφορετική από εκείνη στην οποία έζησε, προβληματίστηκε και αγωνίστηκε ο Πουλαντζάς. Οι γενικές του θέσεις για την κριτική της πολιτικής οικονομίας και κυρίως για το κράτος εξακολουθούν να ισχύουν σήμερα, αλλά δεν μπορούν να εφαρμοστούν ακριβώς όπως τις άφησε. Δίπλα στο πένθος για την απουσία του, πρέπει να βάλουμε το στόχο της ανανέωσης του έργου του. Αυτό συνεπάγεται τη συνέχιση αυτού του έργου, που ήταν μια θεμελιώδης θεωρητική επανάσταση στη μαρξιστική ανάλυση του κράτους, διαχωρίζοντας τα επιχειρήματα που αναφέρονται σε επιμέρους συγκυρίες και εθνικές περιπτώσεις από εκείνα που έχουν μια γενικότερη ισχύ για μια ιστορική περίοδο ή για τη συνολική λογική της καπιταλιστικής συσσώρευσης και της κρατικής παρέμβασης. Πρέπει να αναλάβουμε αυτό το καθήκον με το ίδιο κριτικό πνεύμα που ο ίδιος ο Πουλαντζάς έδειξε τόσο στη συγγραφή του έργου του, όσο και στη μελέτη του έργου άλλων: να αναγνωρίσουμε τις σημαντικές θεωρητικές ρήξεις που έκανε, να συμπληρώσουμε τα κενά που άφησε, να εκτιμήσουμε τη συνάφεια του έργου του με τα νέα προβλήματα και θεωρητικά ρεύματα και να το αναπτύξουμε προς νέες κατευθύνσεις. Αλλά πρέπει, επίσης, να προσπαθήσουμε να αποφύγουμε τον θεωρητικισμό που τόσο παραμορφώνει και αχρηστεύει τη μαρξιστική ανάλυση και να συνδέσουμε τη θεωρητική ανάλυση με θέματα πολιτικής στρατηγικής. Ο ίδιος ο Πουλαντζάς αγωνίστηκε σκληρά, και επί μεγάλο χρονικό διάστημα για την ενότητα της αριστεράς στη Γαλλία και την Ελλάδα και προσπάθησε, στις συνθήκες του καπιταλισμού της εποχής του, να θέσει τις θεωρητικές βάσεις μιας αποτελεσματικής στρατηγικής, προσανατολισμένης στη δημοκρατική μετάβαση σε ένα σοσιαλισμό με δημοκρατία. Αυτός ήταν, σίγου-

ρα, ένας αγώνας που άξιζε να γίνει και που σήμερα πρέπει να συνεχιστεί και να ενισχυθεί.

Βιβλιογραφία

- Anderson, Perry (1976), *Considerations on Western Marxism*, Λονδίνο, NLB. [Αντερσον, Πέρρυ (2005), *Ο δυτικός μαρξισμός*, Αθήνα, Κέδρος.]
- Burkett, Paul (1999), *Marx and Nature. A Red and Green Perspective*, Νέα Υόρκη, St Martin's Press.
- Deléage, Jean-Paul (1994), «Eco-Marxist critique of political economy», στο O'Connor, Martin (επιμ.), *Is Capitalism Sustainable?*, Νέα Υόρκη Guilford Press.
- Foster, John-Belamy (2000), *Marx's Ecology. Materialism and nature*, Νέα Υόρκη, Monthly Review Press.
- Gorz, André (1975¹, 1980), *Ecology as Politics*, Μόντρεαλ, South End Press. [Gorz, André (1984), *Οικολογία και πολιτική*, Αθήνα, Λιβάνης.]
- Jessop, Bob (1985), *Nicos Poulantzas: Marxist Theory and Political Strategy*, Λονδίνο, Macmillan.
- Jessop, Bob (2002), «Globalization and the National State», στο Aronowitz, Stanley και Bratsis, Peter (επιμ.), *Paradigm Lost: State Theory Reconsidered*, Μινεάπολη, University of Minnesota Press.
- Lipietz, Alain (1994), *Green Hopes: the Foundations of Political Ecology*, Κέμπριτζ, Polity.
- Löwy, Michel (2005), «What is ecosocialism?» στο *Capitalism, Nature, Socialism*, 16 (2), 15-24.
- Luhmann, Niklas (1982), *The Differentiation of Society*, Νέα Υόρκη, Columbia University Press.
- Marsden, Richard (1999), *The Nature of Capital: Marx after Foucault*, Λονδίνο, Routledge.
- Marx, Karl (1867), *Capital, Volume I*, Λονδίνο, Lawrence & Wishart. [Μαρξ, Καρλ (1986), *Το Κεφάλαιο*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.]
- Marx, Karl (1858), *Grundrisse*, Χάρμοντσοουρθ, Penguin. [Μαρξ, Καρλ (1989), *Grundrisse*, Αθήνα, Στοχαστής.]

- Moscovici, Serge (1974), *Hommes domestiques et hommes sauvages*, Παρίσι, Christian Bourgeois.
- O'Connor, James (1998), *Natural Causes: Essays on Ecological Marxism*, Νέα Υόρκη, Guildford Press.
- Poulantzas, Nicos (1968', 1973), *Political Power and Social Classes*, Λονδίνο, New Left Books.
- Poulantzas, Nicos (1970', 1974), *Fascism and Dictatorship*, Λονδίνο, NLB. [Πουλαντζάς, Νίκος (2006), *Φασισμός και δικτατορία*, Αθήνα, Θεμέλιο.]
- Poulantzas, Nicos (1974), «The Internationalization of Capital and the Nation State», στο *Economy and Society*, 3 (2), 145-179.
- Poulantzas, Nicos (1974', 1975), *Classes in Contemporary Capitalism*, Λονδίνο, NLB. [Πουλαντζάς, Νίκος (1990), *Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό*, Αθήνα, Θεμέλιο.]
- Poulantzas, Nicos (1976), *Crisis of the Dictatorships*, Λονδίνο, NLB. [Πουλαντζάς, Νίκος (2006), *Η κρίση των δικτατοριών*, Αθήνα, Θεμέλιο.]
- Poulantzas, Nicos (επιμ.) (1976), *La Crise de L'Etat*, Παρίσι, Presses Universitaires de France. [Πουλαντζάς, Νίκος (επιμ.), *Η κρίση του κράτους*, Παπαζήσης, Αθήνα.]
- Poulantzas, Nicos (1978a), *State, Power, Socialism*, Λονδίνο, Verso. [Πουλαντζάς, Νίκος (2001), *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, Αθήνα, Θεμέλιο.]
- Poulantzas, Nicos (1978b), *Repères*, Παρίσι, Maspero.
- Sarkar, Saral (1999), *Eco-Socialism or Eco-Capitalism? A Critical Analysis of Humanity's Fundamental Choices*, Λονδίνο, Zed Books.
- Théret, Bruno (1992), *Régimes économiques de l'ordre politique. Esquisse d'une théorie régulationniste des limites de l'État*, Παρίσι, Presses Universitaires de France.
- Whiteside, Kerry H. (2002), *Divided Natures: French Contributions to Political Ecology*, Κέμπριτζ, MIT Press.

ISBN 978-960-8392-75-5

9 789608 392755

εκδόσεις νήσος
Ινστιτούτο Νίκος Πουланτζάς